

Микола Ніколаєв

доктор історичних наук, професор
кафедра історії та методики її
вивчення
Ізмаїльський державний
гуманітарний університет
(Ізмаїл, Україна)

Mykola Nikolaev

Doctor of Historical Science
(Dr. Hab. in History), Professor
Department of history and the
methods of its study
Izmail State University for the
Humanities
(Izmail, Ukraine)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3994-1150>

ResearcherID: AАН-7628-2020

olbiopol@gmail.com

*Присвячую світлій пам'яті
професора Олександрє Аврама*

**ТЕЗАВРАЦІЯ СКАРБІВ «БОРИСФЕНІВ» НА ТЕРИТОРІЇ ОЛЬВІЙСЬКОЇ
ХОРИ: ІСТОРИЧНИЙ КОНТЕКСТ**

**THE BURYING OF TREASURES OF «BORYSTHENES» ON THE
TERRITORY OF THE OLBIAN CHORA: THE HISTORICAL CONTEXT**

Анотація.

Мета статті – дослідження хронології та історичних обставин загибелі Правобережної хори Ольвії в III ст. до н. е., що супроводжувалася масовою тезаврацією скарбів «борисфенів». **Методика дослідження** – типові наукові методи а також порівняльний палеографічний аналіз у поєднанні із власними науковими розробками автора із синхронізації епонімного каталогу IPE I² 201 (календаря) та просопографії Ольвії. **Наукова новизна.** На ґрунті просопографії та порівняльної палеографії вперше запропоновано уточнену (до декількох років) дату видання декрету IPE I² 32 на честь Протогена. Уточнено дату загибелі Правобережної хори Ольвії внаслідок навали скіро-галатів, яка супроводжувалася тезаврацією скарбів «борисфенів». Підтверджена хронологія карбування «борисфенів», пропонована нами у 2014–2020 рр. шляхом дослідження їхніх диферентів на ґрунті синхронізації епонімного каталогу IPE I² 201. **Висновки.** 1. Традиційна, така, що домінує в науці, дата загибелі Правобережної хори Ольвії (середина – початок третьої чверті III ст. до н. е.) встановлена В. В. Рубаном на ґрунті хронологічної схеми карбування «борисфенів» П. Й. Каршиковського 1968 р. Водночас, відсутні будь-які інші хронологічні індикатори загибелі ольвійської хори в середині III ст. до н. е., крім хронології карбування «борисфенів» за П. Й. Каршиковським. 2. Провідні

науковці пов'язують загибель Правобережної хори з навалою скіро-галатів, що про їхню загрозу згадує декрет IPE I² 32 на честь Протогена. Ще в період життя і діяльності В. В. Латишева було відомо, що цей декрет – це абсолютний палеографічний аналог стінобудівного напису IPE I² 180 Клеомброта Пантаклова. Згідно із синхронізацією епонімного каталогу IPE I² 201 Клеомброт Пантаклів виконав епонімію у 222 р. до н. е. Отже, датування декрету на честь Протогена та стінобудівного напису Клеомброта Пантаклова «тяжіє» до 222 р. до н. е. Обидві пам'ятки описують загрозу скіро-галатської навали (напис IPE I² 180 Клеомброта Пантаклова – побічно), яка і сталася згодом через кілька років. Пропонована нами дата припинення карбування «борисфенів» (220–218 рр. до н. е. чи навіть 217–216 рр. до н. е.) на декілька років передує скіро-галатській навалі, відповідно, у складі скарбів «борисфенів» присутні монети й останніх груп. Наш головний висновок такий: **загибель Правобережної хори Ольвії та тезаврацію скарбів «борисфенів» (з останніми групами включно) спричинила згадувана в декреті на честь Протогена, така, що відбулася близько середини передостаннього десятиліття III ст. до н. е. (а не середини III ст. до н. е.!) навала скіро-галатів 3.** Існування скарбів, сформованих із «борисфенів» переважно першої групи, підтверджує наявність хронологічної перерви в карбуванні першої та другої групи монет. 4. Наявність срібних статерів кінця IV ст. до н. е. у складі скарбу «борисфенів» – це не хронологічний індикатор, а лише свідоцтво їхнього обігу аж до передостаннього десятиліття III ст. до н. е., як вважав П. Й. Каришковський. 5. Присутність у деяких скарбах «борисфенів» монет Пантикапею кінця IV – першої чверті III ст. до н. е. не становить хронологічного індикатора, оскільки ці монети перебували в обігу не менш як 250 років, аж до часів Мітрідата VI Евпатора. 6. Знахідки скарбів «борисфенів» на території або в окрузі населеного пункту не можуть бути однозначним свідченням дати їхньої тезаврації датою загибелі цього пункту. Зокрема, скарби «борисфенів», тезавровані поблизу переправ (Капулівка, Руська коса), датуються періодом після 220–218 р. до н. е., а не 275 р. до н. е., як вважають їхні публікатори. 7. Підвищене зношення монет ранніх груп у скарбах порівняно з новим станом «борисфенів» останніх груп (див., наприклад, скарби з Капулівки, Руської коси) свідчить про тривалість процесу емісії «борисфенів».

Ключові слова: Ольвія, хора, навала, скіри та галати, «борисфени», скарби, хронологія, інтерпретація.

Summary.

The problem of the chronology of the Olbian «Borysthenes» still remains unsolved. To the greatest extent this applies to the date of the cessation of minting of these coins. **Analysis of recent research and publications.** Thus, according to

A. N. Zograf, the last four lightweight groups of «Borysthenes» were minted in the 230 and 220 BC P. O. Karyshkovsky first attributed the completion of the minting of these coins to the 250 BC, later - until 240-230 BC. According to V. A. Anokhin, the minting of «Borysthenes» was completed in 280 BC. E. Ya. Turovsky attributes this event to 270 BC. e., and V. F. Stolba - until 275 BC. Our prosopographic study of differentials of the «Borysthenes» of all groups (ie their interpretation by the names of real historical figures on the basis of a synchronized eponymous catalog), confirmed the previously proposed chronology and allowed to obtain a scheme that coincides with the scheme of P. O. Karyshkovsky on the first groups, and according to A. N. Zograf - in the chronology of the last four groups. According to our study, the minting of «Borysthenes» took place from 331-330 BC for at least 110 years with significant breaks; the completion of their issue dates back to 220-218 BC, or even to 217-216 BC. In general, the proposed model, both in terms of chronology and prosopography of coin magistrates, is a result of our basic research platform - synchronized eponymous catalog IPE I² 201 - and is a single interdependent system with lapidary inscriptions, graffiti, legends of agoranoms weights and ceramic inscriptions, magic lists, coin legends, etc.

At the same time, the treasures of the «Borysthenes» (which contain, in particular, coins of the later groups) have been published to date, connected with the collapse of the Olbia Chora, and their publishers date no later than 250-240 BC, or even 280 – 275 BC. In other cases, the dating of the treasures is tied to supposedly synchronous (300-275 BC) Pantikapaion coins, which are present together with «Borysthenes». Thus, significant chronological discrepancies were found between the dating of the «Borysthenes» treasures, which have been published in recent years, and the chronological model of minting we have built, which is part of a single chronological and prosopographic system of Olbia IV-I centuries BC. Accordingly, our proposed chronological model requires additional historical justification. **The purpose of the paper** is to study the chronology and historical circumstances of the collapse of the Right Bank Chora of Olbia in the III century BC, accompanied by a mass burying of the treasures of «Borysthenes». **Research methodology** – typical scientific methods in combination with the author's own scientific work by synchronization of the eponyms catalogue IPE I² 201 (calendar) and Olbia's prosopography, also, comparative paleography. **Scientific novelty.** On the basis of prosopography and comparative paleography, for the first time, a precision date of issuance of the IPE I² 32 decree in honor of Protogenes, (up to several years), was proposed. The date of the collapse of the Right Bank Chora of Olbia as a result of the invasion of the Scyros & Galatians, which was accompanied by a burying of the treasures of the «Borysthenes», has been clarified. The chronology of minting «Borysthenes», proposed by us in 2014–2020 through the study of their differentials on the basis of synchronization of the eponymous catalog IPE I² 201, has been confirmed. **Conclusions.** 1. The traditional date dominates in science, of the collapse of the Right

Bank Chora of Olbia (middle – beginning of the third quarter of the III century BC) established by V.V. Ruban on the basis of the chronological scheme of minting of «Borysthenes» of P. O. Karishkovsky (1968 year). At the same time, there are no other chronological indicators of the collapse of the Olbian Chora in the middle of the III century BC, in addition to the chronology of minting «Borysthenes» by P. O. Karyshkovsky. 2. Leading scholars have linked the demise of the Right Bank Chora to the invasion of the Scyros & Galatians, which is mentioned in decree IPE I² 32 in honor of Protogenes. Even in the time of V.V. Latyshev it is known that this decree is an absolute palaeographic analogue of the wall-building inscription IPE I² 180 of Cleombrot Pantaklus. According to the synchronization of the eponymous catalog IPE I² 201 Cleombrot Pantaklus performed eponymy in 222 BC. Thus, the dating of the decree in honor of Protogenes and the wall-building inscription of Cleombrot Pantaklus near to 222 BC. Both monuments describe the threat of the Scyros-Galatians invasion (inscription IPE I² 180 of Cleombrot Pantaklus – indirectly), which occurred several years later. Our proposed date of cessation of the minting of «Borysthenes» (220-218 BC or even 217-216 BC) for several years precedes the Scyros-Galatian invasion, respectively, in the treasures of «Borysthenes» there are coins and the last groups. Our main conclusion is that the collapse of the Right Bank Chora of Olbia and the hoarding of the treasures of the «Borysthenes» (with the latter groups inclusive) was caused by threat, mentioned in the decree in honor of Protogenes, which realised took place around the middle of the penultimate decade of the III century. BC (not the middle of the III century BC!) invasion of the Scyros-Galatians 3. The existence of treasures formed from «Borysthenes» mainly of the first group, confirms the existence of a chronological break in the minting of the first and second groups. 4. The presence of silver stators of the late IV century. BC as part of the treasure of «Borysthenes» is not a chronological indicator, but only evidence of their circulation until the penultimate decade of the III century BC, (as believe by P.O. Karishkovsky). 5. The presence of coins of Pantikapaion of the end of IV - the first quarter of III century BC in some treasures of «Borysthenes» is not a chronological indicator. These coins were in circulation for at least 250 years until the time of Mithridates VI of Eupator. 6. Finds of «Borysthenes» treasures on the territory or district of a settlement are not unambiguous evidence of the date of their hoarding on the date of collapse of this settlement. In particular, the treasures of the «Borysthenes», hoarded near the crossings (Kapulivka, Ruska Kosa) date near to 215 BC, (not 275 BC, according to their publishers). 7. Increased wear of coins of early groups in treasures in comparison with the new state of «Borysthenes» of the last groups (see, for example, treasures from Kapulivka, Ruska Kosa), testifies to duration of process of issue of «Borysthenes».

Key words: *Olbia, chora, invasion, Scyros & Galatians, “Borysthenes”, treasures, chronology, interpretation.*

Постановка проблеми. Попри традиційне уявлення щодо достатньо високого рівня вивчення ольвійських «борисфенів» все ще залишається нерозв'язаною найважливіша проблема їхньої хронології. Найбільшою мірою вона стосується дати припинення карбування цих монет.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Зауважимо, за О. М. Зографом¹ чотири останні легковагові групи «борисфенів» карбувалися у 30–20 рр. III ст. до н. е. Час завершення карбування цих монет П. Й. Карышковський² спочатку відносив до 250-х рр. до н. е., згодом³ – до 240–230-х рр. до н. е. За В. О. Анохіним⁴ карбування «борисфени» завершилося у 280 рр. до н. е. Дану подію Є. Я Туровський⁵ відносить до 270 рр. до н. е., а В. Ф. Столба⁶ – до 275 р. до н. е. Виконане нами у 2020 р. просопографічне дослідження диферентів на «борисфенах» усіх груп, тобто їх інтерпретація за іменами реальних історичних осіб на ґрунті синхронізованого епонімного каталогу⁷, підтвердило раніше пропонувану хронологію⁸ та дозволило розробити схему, що збігається зі схемою П. Й. Карышковського щодо перших груп, та за О. М. Зографом⁹ – у хронології останніх чотирьох груп. Згідно з нашим дослідженням, карбування «борисфенів» відбувалося, починаючи з 331–330 р. до н. е., і тривало упродовж не менше 110 років зі значними перервами; завершення емісії «борисфенів» належить до 220 – 218 рр. до н. е.¹⁰ чи навіть до 217–216 рр. до н. е.¹¹ Загалом, пропонувана модель як у частині хронології, так і за просопографією монетних магістратів є наслідком нашої базової дослідницької платформи, а саме синхронізованим епонімним каталогом *IPE I² 201*, та складає єдину взаємозалежну систему із лапідарними написами, графіті, легендами агораномних гир та керамічних клейм, магічними написами, монетними легендами тощо¹².

Окремі питання, розглянуті у статті, запропонували проф. В. М. Орлик та проф. В. Ф. Столба. Інформаційну підтримку в роботі над статтею нам надали Е. Р. Джумажанов, Є. О. Колесніченко, І. О. Кошелев, С. В. Лоскот, С. М. Шередека. Щиро вдячний шановним колегам за підтримку.

¹ Зограф 1951: 131.

² Карышковский 1968.

³ Карышковский 1988: 82.

⁴ Анохин 1984: 3–36; Анохин 2011: №№ 295–386.

⁵ Туровский 2015: 421–430. Горішня дата початку карбування «борисфенів», за Є. Я. Туровським, – 350 рр. до н. е. – унікальна та не підтверджується ні просопографічними, ні історичними обставинами. Попри значний внесок шановного колеги в античну нумізматику Північного Причорномор'я ми спростовуємо цю дату на користь 331–330 рр. до н. е. завдяки наявності високої кореляції між іменами монетних магістратів та епонімів 350–319 рр. до н. е. а також спільних диферентів на золотих, срібних, свинцевих («облогових») статерах та першій групі «борисфенів». (Див.: Ніколаєв 2021: 12–15; Ніколаєв 2020: 14–42 тощо).

⁶ Stolba 2019: 530–531.

⁷ Ніколаєв 2020: 14–42.

⁸ Дослідження 2014 р. було виконане нами в рамках збереженої частини епонімного каталогу *IPE I² 201* та стосувалося двох перших та кількох останніх груп «борисфенів». (Див.: Ніколаєв 2014: 218–220).

⁹ Зограф 1951: 131.

¹⁰ Ніколаєв 2020: 14–42.

¹¹ Ніколаєв 2014: 218–220.

¹² Це означає, що будь-яка частина отриманих нами хронологічних параметрів не може бути прийнята як така, що «збігається із загальноприйнятими», а інша – відкинутою, як така, що «не збігається з

Водночас, на сьогодні опубліковані скарби «борисфенів»¹, що пов'язані із загибеллю ольвійської хори та мають у своєму складі зокрема й монети останніх груп, що їх видавці датують не пізніше 250–240 рр. до н. е., або навіть 280–275 рр. до н. е.². В інших випадках датування скарбів прив'язується до нібито синхронних (300–275 рр. до н. е.) монет Пантикапею, які присутні разом із «борисфенами»³. Отже, виявлено значні хронологічні неузгодження між датуванням скарбів «борисфенів», що їх оприлюднено останніми роками, та побудованою нами хронологічною моделлю карбування⁴, яка виступає складником єдиної хронологічної та просопографічної системи Ольвії IV–I ст. до н. е. Відповідно, запропонована нами хронологічна модель потребує додаткового історичного обґрунтування; ціллю статті стало дослідження хронології та історичних обставин загибелі великої ольвійської хори у III ст. до н. е., що супроводжувалося масовою тезаврацією скарбів «борисфенів». Зауважимо, ми не мали наміру виконувати дослідження скарбів «борисфенів», що їх знайдено на значній відстані від меж великої ольвійської хори⁵, за браком інформації щодо історичної долі таких регіонів. З іншого боку, збіг складу скарбів «борисфенів» з різних регіонів може свідчити про спільність історичних обставин та синхронності їхньої тезаврації.

Виклад основного матеріалу дослідження. Як відомо, вчені по-різному оцінюють як причини колапсу хори Ольвії, так і її хронологію. Не переслідуючи мету забезпечити відносну повноту оглядові, дослідимо деякі наукові праці з цього питання. Так, Ю. Г. Виноградов із покликанням на статтю В. В. Рубана⁶ зазначає, що «... вивчення ольвійської хори ... незаперечно довело: близько середини III ст. до н. е. практично всі багаточисельні поселення колись великої сільськогосподарської території полісу гинуть, при цьому знайдені в них шари руйнувань і пожеж красномовно свідчать про насильницький характер їхнього зникнення»⁷. Водночас, в іншому місці Ю. Г. Виноградов зазначає, що «...факт навали галатів не поодинці, а в союзі зі скірами, може свідчити на користь того, що їхній запланований (чи доконаний?) похід припадає на часи, коли могутність їхнього царства хилилася до занепаду, тобто, незадовго до 213 р. до н. е.» Отже, порівняння наведених вище тез Ю. Г. Виноградова вказує, що дослідник не пов'язує загибель великої хори з подіями, що описуються в декреті на честь

загальноприйнятими»; датування можуть бути прийняті цілком або відкинуті цілком на підставі мотивованого висновку.

¹ Див. нижче.

² У такому випадку йдеться, зокрема, про датування скарбу з Капулівки (Див.: Фатеев, Третьяков 2012: 183–191).

³ Фатеев 2014: 365–368.

⁴ Ніколаєв 2020: 14–42.

⁵ Mielczarek, Orlyk 2019: 33–39; Орлик, Коцур, Цыганенко 2020: 37–48.

⁶ Рубан 1985: 26–46.

⁷ Виноградов 1989: 188, виноска 49.

Протогена (за Ю. Г. Виноградовим¹ цей декрет був виданий у 20–10 рр. III ст. до н. е.).

Тезка Ю. Г. Виноградова, російський дослідник Ю. А. Виноградов² у своїй монографії 2006 р. вважає, що припинення життя на сільських поселеннях Боспору, Ольвії, Херсонеса наприкінці першої третини III ст. до н. е. мало насильницький характер. Ю. А. Виноградов³ піддає сумніву реальність походу галатів. Декрет на честь Протогена, у якому змальовано події, що передують скіро-галатській навалі, дослідник⁴, слідом за Ю. Г. Виноградовим, відносить до 220–210 рр. до н. е.

В. М. Отрешко⁵ систематизував свідчення, що стосуються, зокрема, загибелі поселень Дністровського Правобережжя, Дністровського Лівобережжя та Правобережної хори Ольвії близько середини III ст. до н. е. та дійшов висновку про вирішальну роль у цьому скіро-галатських племен протогенівського декрету.

Звертаючись до археологічної мапи античних поселень Нижнього Побужжя⁶, виданої 1990 року, також знаходимо десятки згадок про припинення існування поселень та «вілл» Правобережної хори близько середини III ст. до н. е. Сумарно автори зазначають, що порівняно стабільний розвиток хори кінця IV – першої половини III ст. до н. е. переривається галатською навалою близько середини III ст. до н. е. Усі населені пункти хори на захід від Бузького лиману, зокрема, на правому березі, припиняють своє існування⁷.

У 1999 р. світ побачила фундаментальна праця колективу провідних учених-археологів, яка, на їхню думку, мабуть, підводила підсумки дослідженням Ольвії у XX столітті⁸. Дослідники наголошують на тому, що «...загибель поселень ольвійської великої хори у другій половині III ст. до н. е.

¹ Виноградов 1989: 188, виноска 49. У датуванні цього декрету 20–10 рр. III ст. до н. е. Ю. Г. Виноградов використав нові нумізматичні матеріали П. Й. Каришківського, який відніс до передостаннього десятиліття унікальну монету з аббревіатурою ΠΡΩ(τοῦγένης) ΗΡ(οσῶντος). (Див.: Карышковский 1984: 111–119). Це свідчить про те, що дослідник вважав синхронними події, що відображені в декреті, та дату його прийняття. З іншого боку, сучасні дослідження О. Аврама переконливо доводять, що між подіями, відтвореними в цьому декреті, й датою його прийняття могло пройти 10–20 років. (Див.: Avram 2015: 27–76). Сучасне датування монет ΠΡΩ(τοῦγένης) ΗΡ(οσῶντος) 240–230 рр. до н. е. добре узгоджується із хронологічною моделлю життєдіяльності Протогена, що побудована нами (Див.: Николаев 2014: 200). Покликання Ю. Г. Виноградова на палеографію декрету, яка нібито «...прекрасно узгоджується з такою, що тут відстоюється, датою декрету...» не є некоректним з огляду на дослідження Т. Н. Кніпович, П. Й. Каришківського, В. П. Яйленка (Див.: Кніпович 1966: 142–149; Карышковский 1968: 95–105 тощо). Тим не менш, навіть з огляду на наведені матеріали, датування декрету на честь Протогена, що його запропонував Ю. Г. Виноградов, відповідає сучасним уявленням, у тім числі й нашій хронологічній моделі.

² Виноградов 2006.

³ Там само: 128.

⁴ Там само: 124. Утім учений, ймовірно, не досліджував хронологію подій декрету, оскільки помилково зазначає, що Протоген працював на благо Вітчизни із середини III ст. до н. е.

⁵ Отрешко 1982: 34–46.

⁶ Крыжицкий, Буйских, Отрешко 1990: 44–75.

⁷ Там само: 76.

⁸ Крыжицкий, Русяева, Крапивина, Лейпунская, Скржинская, Анохин 1999.

сталася в наслідок дії не яких-небудь чинників внутрішнього розвитку, а із-за різкого погіршення військово-політичної ситуації й, зокрема, галатської навали»¹. Звертаємо увагу на дату загибелі хори, що її наводять дослідники, – друга половина, а не «традиційна» середина III ст. до н. е. В іншому місці, відповідаючи на запитання, внаслідок чого загинули поселення великої хори, науковці обґрунтовано виключають навалу сарматів та зазначають, що «...головна воєнна загроза виходила, ймовірно, від галатів, згадуваних у декреті на честь Протогена, хвиля яких рухалася із заходу»². Вчені приймають за дату видання протогенівського декрету останню чверть –рубіж III–II ст. до н. е.

З нашого короткого огляду випливає, принаймні, одне найважливіше питання хронологічного змісту: *звідки в науковому обігу з'явилася дата колапсу поселень та сільськогосподарських «вілл» Правобережної хори Ольвії як середина III ст. до н. е?* З урахуванням факту масових покликань на В. В. Рубана у дослідженні даного питання звернемося до праць цього видатного українського вченого та, по суті, першовідкривача значної частини археологічних об'єктів Правобережної хори. Так, на початковому етапі своїх досліджень учений зазначив, що археологічний матеріал – єдине джерело відтворення загальної історичної картини, насамперед це стосується встановлення хронології пам'яток, яка становить вихідний пункт для подальших досліджень³. Виконавши огляд джерел та поєднавши їх з новими матеріалами, вчений наголосив на необхідності перегляду традиційної хронології сільських поселень Нижнього Побужжя, яка раніше передбачала їхнє існування аж до II ст. до н. е. Дослідження керамічних та нумізматичних матеріалів надало змогу В. В. Рубану сформулювати гіпотезу про загибель деяких поселень Правобережної хори у 331 р. до н. е. внаслідок походу Зопіріона, подальше відродження й розвиток хори та остаточну її загибель близько середини III ст. до н. е. *Треба зазначити, що хронологія остаточної загибелі поселень та «вілл» Правобережної хори Ольвії була визначена дослідником на підставі знахідок «борисфенів», завершення карбування яких, з покликанням на схему П. Й. Каршиковського⁴, на той час належало до 250 рр. до н. е.* Надалі В. В. Рубан⁵, на підставі уточнення хронологічної схеми карбування «борисфенів», разом із В. Н. Урсаловим знизив приблизно на десять років дату загибелі сільськогосподарських «вілл», віднісши її до 250–240-х рр. до н. е. *Ми вивчили кілька статей В. В. Рубана 70–80-х рр. минулого століття як особних, так і в співавторстві. На жаль, ми не знайшли згадок щодо наявності інших хронологічних індикаторів загибелі великої ольвійської хори у середині III ст. до н. е. крім хронології карбування «борисфенів» за схемою П. Й. Каршиковського.*

¹ Кръжицкий, Русяева, Крапивина, Лейпунская, Скржинская, Анохин 1999: 193.

² Там само: 221.

³ Рубан 1978: 66.

⁴ Карышковский 1968.

⁵ Рубан, Урсалов 1978: 82–88.

Як бачимо, використання хронологічної моделі карбування «борисфенів», що існувала той час, з метою уточнення дати загибелі хори утворює замкнуте коло: пізні групи «борисфенів» за моделлю П. Й. Каришковського 1968 р. датуються 250 рр. до н. е. Відповідно, ця хронологія використовується як хронологічний індикатор загибелі хори. У свою чергу, П. Й. Каришковський, захищаючи власну хронологічну схему карбування та зважаючи на критику В. О. Анохіна покликається на датування В. Н. Урсаловим періоду загибелі хори¹.

Отже, наше подальше завдання – пошук об'єктивного хронологічного індикатора загибелі Правобережної хори Ольвії. З урахуванням загальноприйнятої гіпотези про загибель хори внаслідок навали галатів звернемося до видатної історичної пам'ятки – декрету *IPE I² 32* на честь Протогена, де йдеться про загрозу цієї навали. Втім, зазначимо, що загальноприйнята дата видання декрету (остання чверть – рубіж III–II ст. до н. е.) хронологічно різниться – від чверті до піввіку – з традиційною датою загибелі Правобережної хори – середина II ст. до н. е. Як зазначав В. М. Отрешко², палеографічні, археологічні та історичні підстави датування декрету на честь Протогена, практично, не узгоджуються. Насамперед ця обставина підтверджує, що дослідження цього документа повинне відбуватися двома паралельними напрямками – встановлення хронології подій декрету та уточнення дати його видання. Саме такий підхід до вивчення декрету застосовується нами вже багато років³. Отже, для досягнення цілі даної публікації виникає необхідність проаналізувати як хронологічну інформацію з декрету на честь Протогена, так і дату його видання.

З урахуванням таких, що періодично надходять, нових матеріалів⁴ цей декрет постійно займає достойне місце в наших дослідженнях. На сьогодні вже побудовано кілька варіантів, що розрізняються ступенем деталізації (за умови збігу хронологічних параметрів) просопографічних (хронологічних) моделей подій декрету, які враховують хронологію діяльності аж семи історичних осіб, згадуваних у ньому⁵.

Як зазначено вище, у дослідженнях декрету на честь Протогена ми розрізняємо два взаємопов'язані завдання: встановлення хронології подій, відтворених у декреті, та дата фіксації декрету⁶. Хронологія подій, яка наведена на лицьовій стороні декрету (А), зокрема, евергесія батька Протогена, епоніма 294 р. до н. е. на ім'я Геросон, придбання дешевого вина (архонт Демокон), «перший» голод, прихід саїв (жрець-епонім Геродор), діяльність відкупників

¹ Карышковский 1988: 82.

² Отрешко 2009: 128.

³ Николаев 2008: 101.

⁴ Маємо на увазі магічні написи, монетні легенди, керамічні клейма тощо.

⁵ Николаев 2008; Николаев 2012: 26–41; Николаев 2011: 342–348; Николаев 2014.

⁶ Николаев Н. И. Просопография Ольвии Понтийской ... С. 184

(Конон та Форміон), «другий» голод, ситонія та ситометрія (жрець-епонім Плейстарх), амбасада до царя саїв Сайтафарна (Аристократ) віднесена до другої чверті – початку третьої чверті III ст. до н. е. Ці події стосуються молодих років та середнього віку Протогена¹; опис заслуг Протогена в декреті починається приблизно з 263 рр. до н. е.². Останнім часом отримані підтвердження хронології подій, що відтворені на стороні А³.

Між тим треба ще раз вказати на деякі обмеження в нашому дослідженні, на яких ми неодноразово наголошували:

пропонована хронологічна модель стосується лише подій, що відтворені в першій частині декрету (сторона А). Інформація зі зворотного боку (сторона Б), у якій розповідається переважно про події, що передували скіро-галатській навалі, не містить імен історичних осіб, окрім Протогена. Саме тому неможливо побудувати хронологічну модель для сторони Б декрету⁴. Ми вважали, що ці події належали до завершального періоду життя Протогена (розрахунково близько/або після 243–233-ті рр. до н. е. чи то близько/або після 240–230 рр. до н. е.)⁵;

у рамках просопографії завдання зі встановлення дати декрету не може бути строго вирішеним, оскільки тривалість життя Протогена нам невідома⁶. Теоретично⁷ рік видання декрету лежить у нижній частині діапазону активної діяльності Протогена (розрахунково близько/або після 243–233-ті рр. до н. е. чи то близько /або після 240–230 рр. до н. е.)⁸;

наше дослідження не стосувалося зовнішньополітичних аспектів декрету, зокрема походження та пересування племен⁹.

Водночас новітні дослідження видатного французького епіграфіста румунського походження О. Аврама¹⁰, що стосуються інтерпретації декрету

¹ Николаев Н. И. Просопография Ольвии Понтийской ... С. 193.

² Николаев Н. И. Политическая и культовая элита ... С. 116.

³ З магічних написів Ольвії отримані додаткові відомості щодо дійових осіб декрету, зокрема громадянина Аристократа. Повне ім'я Аристократа – Αριστοκράτης Δαμιάσου. Його батько – епонім 293 р. до н. е. Δάμιος Αριστοκράτους. (Див.: Николаев 2020: 223). Також у стадії дослідження перебуває магічний напис, де згадується, зокрема, жерець-епонім на ім'я Πλεισταρχος. Що більше, підтверджена діяльність жерців-епонімів Геродора, Плейстарха та відкупника Форміона, також як монетних магістратів. Що стосується Протогена, підтверджена гіпотеза П. Й. Каришковського, на яку, до речі, посилається Ю. Г. Виноградов, про виконання Протогеном посади монетного магістрата. Однак сучасне датування цих монет відноситься до 240–230 рр. до н. е. (Див.: Анохин 2011: №№ 426, 427; Фролова, Абрамзон 2005: №№ 1427–1429; Николаев 2020: 14–42). Також обґрунтована діяльність Протогена в 250–230 рр. до н. е. як пересічного агораном, так і голови колегії агораномів. (Див.: Николаев 2017: 12–30). Нами також надані переконливі критичні зауваження щодо датування цього декрету 180–170 рр. до н. е. російським епіграфістом В. П. Яйленком (Див.: Николаев 2018: 155–159).

⁴ Николаев 2014: 193.

⁵ Там само: С. 193, 199.

⁶ Там само ... С. 199.

⁷ Николаев М. И. Хронология декрету на честь Протогена на ґрунті синхронізації епонімного календаря Ольвії... С. 38.

⁸ Николаев Н. И. Просопография Ольвии Понтийской ... С. 193, 199.

⁹ Там само ... С. 184.

¹⁰ Avram A. Les premiers peuples Germaniques sur le Bas Danube. Autour du decret SEG 52, 724. Studi ellinici. Pisa-Roma. 2015. P. 27–76.

Істрії *SEG* 52, 724 на честь Меніска Феодорова (зі згадкою про скирів) обґрунтовано визначають дату видання декрету на честь Протогена не раніше 230 р. до н. е., що, як видно, збігається з нашою хронологічною моделлю. Що більше, О. Аврам, посилаючись на нашу працю¹, зазначив, що запропонований (через генеалогічні розрахунки) для Геросона, батька Протогена, період активної діяльності приблизно 298–268 рр. до н. е. з виконанням епонімії у 294 р. до н. е. дає змогу припустити, що Протоген народився орієнтовно 294 р. до н. е. або незабаром після цього. Відповідно, близько 230 р. до н. е. Протоген мав би вік 60 років та 70 років – близько 220 р. до н. е., що видається цілком реальним². Окрім того, дослідник обґрунтовано зазначає, що декрет на честь Протогена міг бути виданим й через деякий час після подій, тобто тоді, коли громадянами було прийняте рішення вшанувати свого благодійника. Після обговорення цієї дати з О. Аврамом³ у 2014 р. нами була прийнята дата видання протогенівського декрету – орієнтовно 230 р. до н. е.⁴

Отже, констатуючи вичерпання можливостей для просопографічного напряму визначення дати видання декрету *IPE* I² 32, ми, майже через сім років, повертаємося до його розгляду та пропонуємо новий, удосконалений підхід до уточнення датування цієї пам'ятки. Він полягає в поєднанні просопографічного алгоритму з порівняльним палеографічним алгоритмом. Пояснимо, про що йдеться. Насамперед звернемося до спостереження, що його зробив ще 1887 року В. В. Латишев⁵ щодо разючого збігу палеографії декрету *IPE* I² 32 на честь Протогена та стінобудівного напису *IPE* I² 180 Клеомброта Пантаклова, (до речі, згідно з синхронізованим епонімним каталогом – епоніма Ольвії 222 р. до н. е.)⁶. Дослідник навіть не виключає виконання обох документів одним різьбярем. Ця обставина може бути інтерпретована як ознака синхронності (в межах кількох років) виготовлення згадуваних лапідарних пам'яток⁷, тобто, *дата фіксації декрету IPE I² 32 на честь Протогена «тяжкіє» до 222 р. до н. е.* Понижуючи на кілька років (в межах похибки⁸) пропоновану нами у 2014 р. орієнтовну дату видання цього декрету, в підсумку отримуємо повну

¹ Николаев М. І. Хронологія декрету на честь Протогена на ґрунті синхронізації епонімного календаря Ольвії... С. 26–41.

² Avram 2015: 55. Див. також нашу монографію Николаев 2014: 197.

³ Avram 2015: 55, прим. 74.

⁴ Николаев 2014: 199.

⁵ Латишев 1887: 84.

⁶ У монографії 2008 р. нами було виявлено хронологічні неузгодження в роду Пантаклів-Клеомбротів у другій половині III ст. до н. е. та висловлена необхідність уточнення родовідної гілки (див.: Николаев 2008: 142, прим. 7). Уже в 2011 р. ми знайшли та виправили помилку в родовідній гілці Пантаклів-Клеомбротів та привели її у відповідність до основного закону генеалогії: Κλεόμβροτος Παντακλέους з п'ятого рядка другого стовця каталогу, одночасно й персонаж стінобудівного напису *IPE* I² 180. Що більше, ми висловили побажання врахувати це виправлення в подальших дослідженнях (див.: Николаев 2011: 211–215). На жаль, це виправлення було нами, фактично, проігнороване.

⁷ Раніше ми вважали стінобудівний напис Клеомброта Пантаклова своєрідним продовженням декрету на честь Протогена. Див.: Николаев 2014: 197.

⁸ Николаев 2014: 193.

хронологічну узгодженість. Йдеться про те, що лицьова сторона декрету згадує про життєдіяльність Протогена, починаючи з його молодих років (орієнтовно з 263 р. до н. е.)¹, та досягнення ним середнього віку (з другої чверті III ст. до н. е. до 240-х рр. до н. е. включно). На другій стороні (Б) декрету *IPE I² 32* наведена інформація про зрілі роки Протогена, *про загрозу скіро-галатської навали й ремонти міських стін та веж, що їх одноосібно фінансував Протоген («...ніхто не пропонував своїх послуг...»)*, крім Протогена). Загроза зі сторони, зокрема, скірів та галатів, мабуть, існувала не один рік. Зокрема, чергове загострення ситуації змусило ольвіополітів ініціювати випуск декрету на честь Протогена, ймовірно, як стимул для інших благодійників щодо укріплення міських стін та веж. І такий евергет знайшовся: у майже синхронному до декрету на честь Протогена стінобудівельному написові *IPE I² 180* Клеомброта Пантаклова йдеться про будівництво пілона та прясла стіни. Як відомо, ремонти фортець виконувалися, як правило, перед загрозою навали ворогів². Очевидно, що видання декрету на честь Протогена та стінобудівельного напису Клеомброта Пантаклова передують скіро-галатській навалі та хронологічно близькі епонімії Клеомброта Пантаклова 222 р. до н. е. Не можна не помітити, що навала галатів та скірів, що, ймовірно, сталася через декілька років, практично, збігається з пропонованою нами датою припинення карбування «борисфенів» останніх груп (220–218 рр. до н. е. чи навіть 217–216 рр. до н. е.). Таке хронологічне узгодження є підставою для висунування історичної (хронологічної) гіпотези: *традиційне датування колапсу великої ольвійської хори близько середини III ст. до н. е., що його запропонував В. В. Рубан, базується на єдиному хронологічному індикаторі – такої, що існувала на той час, моделі карбування «борисфенів П. Й. Каришковського. З іншого боку, видання декрету IPE I² 32 на честь Протогена, згідно з датуванням його абсолютного палеографічного аналогу – стіно будівного напису IPE I² 180 епоніма 222 р. до н. е. Клеомброта Пантаклова, – «тяжкіє» до 222 р. до н. е. Прогнозована в цьому декреті навала галатів та скірів відбулася, ймовірно, через декілька років після фіксації в мрамурі даних документів. Навала супроводжувалася загибеллю великої хори Ольвії та тезаврацією скарбів «борисфенів», у тому числі й пізніх груп. Хронологічно навала «тяжкіє» до середини передостаннього десятиліття III ст. до н. е. (або ще на кілька років пізніше), тобто сталася через деякий час після припинення карбування «борисфенів», отже, відповідно до нашої хронологічної моделі.*

¹ Николаев 2008: 116.

² Виноградов 1989: 159–160; Лейпунська 1990: 117–122.

Рис. 1.

Абсолютний палеографічний аналог декрету на честь Протогена – стінобудівний напис *ΙΡΕ* P² 180 Клеомброта Пантаклова, епоніма Ольвії 222 р. до н. е. Напис передую розгрому великої хори Ольвії галатами і скірами орієнтовно в середині передостаннього десятиліття III ст. та, відповідно, масовою тезаврацією скарбів «борисфенів» усіх груп. Переклад напису: «Клеомброт Пантаклів подбав про будівництво пілона та прясла стіни».

ванням хронологічної таблиці, що ми її обґрунтували у 2020 р⁴. У свою чергу, скарби «борисфенів», знайдені в межах великої ольвійської хори, залежно від свого складу мають деякі особливості в датуванні. Безумовно, *скарб, сформований з «борисфенів» усіх груп*, датується згідно з хронологією найпізнішої групи.

Скарб, сформований із монет лише першої групи (з додаванням одного–двох випусків монет другої групи), проаналізуємо на основі публікації В. Б. Піворовича⁵ (скарб знайдений у 2008 р. в районі Аджигольської балки Очаківського району Миколаївської області). Скарб містив понад сто «борисфенів» першої та другої групи. «Борисфени» другої групи представлені тільки першими двома випусками (диференти №№ 15, 16)⁶. Наявність у скарбі монет лише першої групи та перших двох випусків (або трьох[?]) другої групи свідчить про послідовний процес карбування зі щорічною зміною магістрата. Склад скарбу не може бути пояснений у рамках гіпотези В. О. Анохіна про однорічний випуск за участю шести магістратів⁷. Відповідно, цей скарб був

У другій частині статті надано коротку інтерпретацію деяких характерних та нехарактерних¹ за вмістом скарбів «борисфенів» з огляду на запропоновану нами модель їхнього карбування². Отже, на сьогодні на хорі Ольвії відомі знахідки «борисфенів» як окремо, так і в складі скарбів. Очевидно, поодинокі знахідки «борисфенів», у тому числі й за межами хори³, можуть бути датованими з застосу-

¹ Коцур 2017: 15–32.

² Ніколаєв 2020: 14–42.

³ Наприклад, див.: Колибенко 2011: 4–22.

⁴ Ніколаєв 2020: 39.

⁵ Піворович 2009: 100.

⁶ В. В. Піворович (Піворович 2009: 100) надає світліну ще одного диференту, який достатньо близький до диференту (№ 17), але й має значні відмінності (омікрон замість дельти в горішній частині). Не маючи «на руках» такого «борисфена», ми утримаємося від будь-яких висновків.

⁷ Анохин 1984: 3–36.

прихований приблизно у 304–303 рр. до н. е., коли емісія другої групи продовжувалася.

Також нами отримана інформація про знахідку в районі Широкої балки орієнтовно у 2014–2016 рр. до н. е. аналогічного за складом скарбу «борисфенів». У скарбі містилося понад 300 «борисфенів» першої та частково другої групи. Орієнтовно п'ятдесят «борисфенів» були перекарбовані з оболів з Деметрою. Монет з диферентом ІК та наступних не виявлено, тобто скарб тезаврований орієнтовно 307–306 р. до н. е. Деякі монети першої групи мали сліди обігу. Порівнювання цих скарбів з іншими, які не мали у своєму складі «борисфенів» першої групи, дає змогу визначити, що *перерва між емісіями першої та другої груп дійсно існувала*¹. На жаль, історичні обставини, що спонукали до тезаврації розглянутих скарбів, нам невідомі. Як попередню гіпотезу можливо запропонувати ймовірне зниження вартості монет подальших груп щодо монет першої групи з відповідними наслідками для їхнього обігу.

Скарби, сформовані з монет від другої групи до майже заключної (без наявності/з наявністю додаткових клейм), трапляються найчастіше (див., наприклад, публікацію В. М. Орлика²) у тому разі, коли вони були знайдені за межами ольвійської хори³. Історичні причини масової тезаврації скарбів «борисфенів» на території, яка не входила в ольвійську округу, нам не відомі. І хоча ми не маємо підстав ототожнювати історичні обставини тезаврації скарбів в межах хори Ольвії та за ними, хронологічна інтерпретація таких скарбів майже не розрізняється. Так, у складі скарбу «борисфенів» із Білозерського поселення⁴ трапляються монети третьої, четвертої, п'ятої та восьмої груп (№№ 24, 36, 70, 93 за П. Й. Каришковським⁵). Думка В. П. Билкової⁶ про те, що цей скарб фіксує припинення життя на поселенні у першій третині III ст. до н. е., що ніби то збігається з датуванням керамічного комплексу з поселення, не виглядає коректною, оскільки сама дослідниця наводить відомості про знахідки монет другої половини III ст. до н. е. та навіть першої половини II ст. до н. е. з покликанням на працю В. Рубана та В. Урсалова⁷ (маються на увазі знахідки «борисфена із клеймом у вигляді дельфіна та восьмипроменевої зірки, що традиційно датується другою половиною III ст. до н. е., та двох монет із легендою ВΣΕ рубежу III–II ст. до н. е. Отже, згідно з нашою хронологією скарб з Білозерського поселення складається з «борисфенів» 290–218 рр. до н. е.

На особливу увагу заслуговують *скарби, сформовані з монет від другої групи до майже заключної з додаванням мідних монет Пантикапею періоду*

¹ Ця гіпотеза П. Й. Каришковського (Каришковский 1988: 82) знайшла підтвердження в наших дослідженнях, зокрема, високою кореляцією з епонімним каталогом.

² Орлик 2018: 13–14.

³ Mielczarek, Orlyk 2019: 33–39; Орлик, Коцур, Цыганенко 2020: 37–48.

⁴ Былкова 1996: 18–19.

⁵ Каришковский 1988.

⁶ Ibidem: 19.

⁷ Рубан, Урсалов 1978: 46.

кризи. Втім, насамперед необхідно навести інформацію Д. Б. Шелова¹: «...дослідження декількох скарбів монет Боспорського царства дає змогу вважати, що деяка частина монет IV–III ст. до н. е., попри численні перекарбування, знаходилася в обігу майже 250 років. Це, своєю чергою, ставить запитання про те, у якій мірі поодинокі знахідки цих монет можуть слугувати хронологічними індикаторами для археологічних комплексів, у яких вони трапляються». Майже сорок років, що минули з часів публікації цієї статті, надали величезну кількість переконливих доказів тому, що монети Пантикапею, зокремакінця IV–першої чверті III ст. до н. е., були в обігу аж до часів мітрідатових війн².

Необхідно прокоментувати з сучасних позицій склад скарбу «борисфенів» із Кам'янки-Дніпровської³. Судячи з представлених світлин, переважна більшість монет належить останнім та передостаннім групам (диференти №№ 93, 80, 84, 86, 69, 66, 58, 57, 50) та одна монета з диферентом № 24. Також присутні дві монети Пантикапею з головою безбородого сатира та лева з осетром на реверсі. Ці монети мають накарбування у вигляді дванадцятикінцевої зірки та горита з луком. Згідно з пропонованою хронологічною схемою вважаємо, що цей скарб був тезаврований у другій половині передостаннього десятиліття II ст. до н. е. Відповідно, інтерпретація скарбів, які вміщують одночасно «борисфени» та монети Пантикепею кінця IV–першої чверті III ст. до н. е., має враховувати період обігу останніх.

Поодинокий скарб, сформований із монет від другої групи до майже кінцевої з додаванням срібних статерів кінця IV ст. до н. е.⁴ Згідно з матеріалами П. Й. Каришковського⁵ статери знаходилися в обігу довгий час, аж до 220 р. до н. е. Також поодинокий скарб сформовано із «борисфенів» з накарбуванням та монет Геракл-зброя й Деметра-зброя⁶. Раніше нами було показано, що монети Геракл-зброя та Деметра-зброя карбувалися у проміжках між карбуванням «борисфенів»⁷.

На звершення для виконання порівняльного дослідження ступеня зношення ранніх та пізніх груп «борисфенів» скористаємося публікаціями деяких скарбів, у яких або безпосередньо приділено увагу цьому питанню⁸, або світлини «борисфенів» оприлюднені на високому поліграфічному рівні, що дає змогу визначити зношені та/або нові примірники монет⁹. Водночас необхідно

¹ Шелов 1982: 45–50.

² Кількість таких скарбів вимірюється сотнями. Читач без утруднень знайде відповідні покликання.

³ Волчкова 1956: 55–56.

⁴ Анохин 1984: 3–36;

⁵ Карышковский 1988: 88. виноска 22.

⁶ Каришковський 1959: 138–142; Карышковский 1984: 111–119.

⁷ Ніколаєв 2020: 14–42.

⁸ Смирнов, Олейниченко: 2011: 451–456.

⁹ Фатеев, Третьяков 2012: 183–191. Також якісні світлини «борисфенів» виклав в Інтернеті «пошуковик», який знайшов скарб з 965 «борисфенів» поблизу м. Херсон. Див.: <https://reibert.info/threads/skarbi-znajdeni-forumchanami-i-rozprovidi-pro-nix.100942/page-25> та інші світлини цього скарбу.

окреслити деякі методичні обмеження щодо проведення такого дослідження. Оскільки цілком очевидно, що процес зношення монети визначається не тільки часом її обігу, а й багатьма іншими чинниками, які мають імовірнісний характер, порівняльне дослідження зношення потребує репрезентативної вибірки, у всякому разі, не менше сотень примірників.

Отже, звернемося до публікації скарбу із 275 «борисфенів», знайденого у 2010 р. між Волоською косою та північною окраїною с. Парутине¹ місцевими мешканцями. Цей скарб був врятований для подальшого наукового дослідження миколаївським колекціонером Сергієм Шередекою, який повністю викупив його та офіційно звернувся до лабораторії археології та етнології Навчально-наукового Інституту історії та права Миколаївського національного університету імені В. О. Сухомлинського з пропозицією консервувати, реставрувати, забезпечити експонування та публікацію цього скарбу. Видавці скарбу зазначають, що «...ранні групи монет більш зношені, а пізні практично не були в обігу»². Власник монет Сергій Шередека вважає, що прив'язка цього скарбу до садиби кінця I –початку III ст. до н. е. умовна, оскільки поряд із місцем тезаврації, ймовірно, знаходилася переправа; скарб, можливо, був тезаврований іногороднім торговцем, а не місцевим мешканцем. Колекціонер надав нам якісні світлини монет пізніх груп зі скарбу, що підтверджують їхній гарний стан. Згідно з нашою хронологічною моделлю цей скарб сформовано з «борисфенів», які були випущені в обіг в період з 304 р. до н. е. до, орієнтовно, 218 р. до н. е. Відповідно, таким достатньо великим часовим діапазоном і пояснюється зношеність монет перших груп.

Також відома публікація скарбу з Капулівки³, яка характеризується високоякісними світлинами «борисфенів». Розгляд цих світлин уможливорює висновок, що майже всі «борисфени» (рис. 1) другої, третьої та четвертої групи (№№ 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 10, 11, 12, 13, 14, 16, 17, 19, 20, 21, 22, 23, 24, 25, 26, 27) мають значні сліди зношення поверхні. Ситуація з наявністю зношення поступово поліпшується на «борисфенах» четвертої, п'ятої, шостої (рис. 2, 3), сьомої, восьмої та дев'ятої груп (рис 4.). Датування цього скарбу необхідно прив'язувати до переправи, що існувала поруч, а не до загальноприйнятої дати загибелі поселення Капулівка.

Утім, найбільш переконливі порівняльні дослідження ступеня зношення ранніх та пізніх груп «борисфенів» дають матеріали скарбу, знайденого біля Херсону у 2014 (або 2015 р.). Скарб складався з 965 «борисфенів», що його порівняно якісні світлини виставлені пошуковиком на каналі Youtube⁴. Отже, світлини 24 примірників «борисфенів» другої групи з диферентом ІК (№20)⁵ а

¹ Смирнов, Олейниченко 2011: 451–456.

² Ibidem: 454.

³ Фатеев, Третьяков 2012: 183–191.

⁴ <https://reibert.info/threads/skarbi-znajdeni-forumchanami-i-rozpovidi-pro-nix.100942/page-25>

⁵ Ibidem.

також двадцяти «борисфенів» другої групи з диферентом ФІ (№ 21)¹ – найстаріші монети скарбу, що датуються згідно з нашою моделлю орієнтовно 302–301 рр. до н. е., практично, в повному складі мають значне зношення поверхні². Порівняно значне зношення поверхні мають і монети четвертої групи з диферентом ΔІ (№№ 36, 42), відповідно, близько 277–265 рр. до н. е. та 273–261 рр. до н. е. Найбільш вражаюче порівняння в одній світлині ступеня зношення монет з диферентом ΑΡ, які згідно з нашою моделлю належать представникам роду Нікератів на ім'я Ἀρίστων? τοῦ θεῖνος, відповідно, дідові (диферент № 34; близько 279 –267 рр. до н. е.) та онуку (диферент № 92; орієнтовно 220 р. до н. е.), тобто хронологічно різняться майже на 60 років. Достатньо переконлива світлина, на якій представлені тридцять три монети з диферентом ΕΠІ (№ 93) 220–218 рр. до н. е., переважна більшість яких, практично, не була в обігу. Також рекомендуємо читачеві виконати порівняння світлин, на яких зображені монети другої групи з диферентами ΙΚ та ΦΙ, з монетами десятої групи з диферентом ΕΠІ, які, за нашою моделлю, хронологічно різняться майже на вісімдесят років.

Висновки.

1. Традиційна, така, що домінує в науці, дата загибелі Правобережної хори Ольвії (середина – початок третьої чверті III ст. до н. е.) встановлена В. В. Рубаном на ґрунті хронологічної схеми карбування «борисфенів», запропонованої в 1968 р. П. Й. Каришковським. Немає будь-яких інших хронологічних індикаторів загибелі ольвійської хори в середині III ст. до н. е., крім хронології карбування «борисфенів» за П. Й. Каришковським.
2. Провідні науковці пов'язують загибель Правобережної хори з навалою скіро-галатів, що про їхню загрозу згадує декрет *IPE I² 32* на честь Протогена. Ще у період життя і діяльності В. В. Латишева відомо, що цей декрет становить абсолютний палеографічний аналог стінобудівного напису *IPE I² 180* Клеомброта Пантаклова. Згідно із синхронізацією епонімного каталога *IPE I² 201* Клеомброт Пантаклів виконав епонімію у 222 р. до н. е. Отже, датування декрету на честь Протогена та стінобудівного напису Клеомброта Пантаклова «тяжіє» до 222 р. до н. е. Обидві пам'ятки описують загрозу скіро-галатської навали (напис *IPE I² 180* Клеомброта Пантаклова – побічно), яка і сталася згодом, буквально через кілька років. Пропонована нами дата припинення карбування «борисфенів» (220–218 рр. до н. е. чи навіть 217–216 рр. до н. е.) на декілька років передує скіро-галатській навалі. Відповідно, наш головний висновок такий: *загибель Правобережної хори Ольвії та тезаврацію скарбів «борисфенів» (з останніми групами включно) спричинила згадувана в декреті на честь Протогена навала скіро-галатів, що відбулася близько середини передостаннього десятиліття III ст. до н. е.*

¹ Ibidem.

² Нам удалося дослідити три монети другої групи з цього скарбу.

3. Існування скарбів, сформованих із «борисфенів» переважно першої групи, підтверджує наявність хронологічної перерви в карбуванні першої та другої груп.
4. Наявність підвищеного зношення монет ранніх груп у скарбах порівняно з новим станом «борисфенів» останніх груп (див., наприклад, скарби з Капулівки, Руської коси) засвідчує тривалість процесу емісії «борисфенів».
5. Присутність у деяких скарбах «борисфенів» монет Пантикапею кінця IV – першої чверті III ст. до н. е. не є хронологічним індикатором, оскільки ці монети перебували в обігу не менш як 250 років, аж до часів Мітрідата VI Евпатора.
6. Знахідки скарбів «борисфенів» на території або в окрузі населеного пункту не можуть бути однозначним свідченням дати їхньої тезаврації як дати загибелі даного пункту. Зокрема, скарби «борисфенів», тезавровані поблизу переправ Капулівка та Руська коса, датуються після 220–218 р. до н. е., а не 275 р. до н. е., як вважають їхні публікатори.
7. Наявність срібних статерів кінця IV ст. до н. е. у складі скарбу «борисфенів» не є хронологічним індикатором, а лише свідомством їхнього обігу аж до передостаннього десятиліття III ст. до н. е., як вважав П. Й. Каришковський.

References

- Anohin, V. A. (1984). «Borisfeny» i ih mesto v monetnoj sisteme Ol'vii [“Borysphenes” and their place in the monetary system of Olbia]. *Antichnaja kul' tura Severnogo Prichernomor'ja*. [Ancient culture of the Northern Black Sea region]. Kyiv. S. 3–36. [In Russian].
- Anohin, V. A. (2011). *Antichnye monety Severnogo Prichernomor'ja: katalog*. [Antique Coins of the Northern Black Sea Region: Catalog]. Kiev. 2011. 328 s. [In Russian].
- Avram, A. (2015). *Les premiers peuples Germaniques sur le Bas Danube. Autour du decret SEG 52, 724*. Studi ellinicti. Pisa-Roma. P. 27–76. [In French].
- Bylkova, V. P. (1996). *Novye nahodki ol'vijskikh monet na Belozerskom poselenii*. [New finds of Olbian coins at the Belozersk settlement]. Drevnee Prichernomor'e. [Ancient Black Sea region.]. III chtenija pamjati professora P. O. Karyshkovskogo. Odessa, III. P. 18–19 [In Russian].
- Volchkova, N. I. (1956). *Klad antichnyh monet iz Kamenki Dneprovskoj* [A treasure of antique coins from Kamenka Dneprovskaya]. *Kratkie soobshhenija Instituta arheologii*. Vyp. 6. Kiev, 1956. [Brief reports of the Institute of Archeology]. Issue 6. Kiev, S. 55–56. [In Russian].
- Karyshkovskij, P. Y. (1959). Olviiski monety, znajdeni poblyzu Odesy. [Olbian coins found near Odessa]. *Pratsi ODU*. Odesa. Vyp. 7. P. 138–142. [In Ukrainian].
- Karyshkovskij, P. O. (1968) *Ol'vijskie borisfeny* [The Olbian Borysphenes]. *Numizmatika i sfragistika* [Numismatics and Sphragistics], 3, P. 62–85 [In Russian].

- Karyshkovskij, P. Y. (1968) *Do pytannia pro datu olviiskoho dekretu na chest Protohana*. [On the question of the date of the Olbia decree in honor of Protogen]. *Archeology*. 21. P. 95–105. [In Ukrainian].
- Karyshkovskij, P. O. (1984). *Klad ol'vijskih monet iz doliny r. Kuchurgan* [Treasure of Olbia coins from the valley of the Kuchurgan River]. *Novye arheologicheskie issledovanija na Odesschine* [New archeological researches in Odessa]. K. P. 111–119. [In Russian].
- Karyshkovskij, P. O. (1988). *Monety Ol'vii: ocherk denezhnogo obrashhenija Severo-Zapadnogo Prichernomor'ja v antichnuju jepohu*. [Coins of Olbia: a sketch of the monetary circulation of the North-Western Black Sea Coast in ancient times. Kiev.]. 1988. 166 p. [In Russian].
- Knipovich, T. N. (1966). *K voprosu o datirovke ol'vijskogo dekreta v chest' Protogena* [On the question of dating the Olbian decree in honor of Protogenes]. *Vestnik drevnej istorii*. № 2. P. 142–149. [In Russian].
- Kolybenko, O. (2011). *Olvijskyi «borysphen» na Pereiaslavshchyni* [Olbia «Borysphen» in the Pereiaslav region]. *Naukovi zapysky z ukrainskoi istorii* [Scientific notes on Ukrainian history]. 27. P. 4–22. [In Ukrainian].
- Kotsur, V. P. (2017). *Istoriografija ukrainskoho skarboznavstva* [Historiography of Ukrainian Treasurolgy]. [*The Ukrainian Numismatic Annual, Issue 1*]. P. 15–32. [In Ukrainian].
- Kryzhickij, S. D., Bujskih, S. B., Otreshko, V. M. (1990). *Antichnye poselenija Nizhnego Pobuzh'ja : (arheologicheskaja karta)* [Ancient settlements of the Lower Bug region: (archaeological map)]. Kiev. P. 44–75. [In Russian].
- Kryzhickij, S. D., Rusjaeva, A. S., Krapivina, V. V., Lejpunskaja, N. A., Skrzhinskaja, M. V., Anohin, V. A. (1999). *Ol'vija. Antichnoe gosudarstvo v Severnom Prichernomor'e* [Olbia. Ancient state in the Northern Black Sea region.]. Kiev. 348 p. [In Russian].
- Latyshev, V. V. (1887) *Issledovanija ob istorii i gosudarstvennom stroe goroda Ol'vii* [Studies on the history and state structure of the city of Olbia]. SPb. XII. [In Russian].
- Lejpunska, N. O. (1990). *Novyi napys z Olvii* [New inscription from Olbia]. *Arkheolohiia* [Archeology]. № 3. P. 117–122. [In Ukrainian].
- Mielczarek, M & Orlyk, V. (2019). *New find of Olbian coins. Tarashcha district, Kyiv region, Ukraine*. *Skhidnoievropejskyi Istorychnyi Visnyk* [East European Historical Bulletin], № 13, P. 33–39. . [In English].
- Nikolaev, N. I. (2008). *Politicheskaja i kul'tovaja jelita Ol'vii IV–I vv. do n. je.: nauchnoe monograficheskoe izdanie* [The political and cult elite of Olbia in the 4th–1st centuries BC: scientific monographic edition]. 262 p. [In Russian].
- Nikolaiev, M. I. (2011). *Pro hrafichnu rekonstruktsiiu eponimnogo kalendara Olvii IV–I st. do n.e.* [On the graphic reconstruction of the eponymous calendar of Olbia IV –I centuries. B.C. Gilea.]. *Hileia*. 61. P.211–215. [In Ukrainian].

- Nikolaev, N. I. (2020). *Ob osnovanii Neapolja Skifskogo* [About the Foundation of Scythian Neapolis]. STRATUM PLUS. 6. P. 213–227. [In Russian].
- Nikolaev, N. I. (2014). *Prosopografija Ol'vii Pontijskoj V v. do n. je.–I v. n. je.* [Prosopography of Olbia Pontika V cent. BC–I cent. AD]. Kiev: [In Russian].
- Nikolaiev, M. I. (2012). Khronolohiia dekretu na chest Protohena na hrunti synkhronizatsii eponimnoho kalendarja Olvii [Chronology of the decree in honor of Protogen on the basis of synchronization of the eponymous calendar of Olbia]. *Arkheolohiia*. [Archeology]. № 1. P. 26–41. [In Ukrainian].
- Nikolaev, N. I. (2011). *Hronologija sobytij dekreta v chest' Protogena na osnove sinhronizacii jeponimnogo kalendarja Ol'vii* [Chronology of events of the decree in honor of Protogen based on the synchronization of the eponymous calendar of Olbia.]. *Drevnee Prichernomor'e* [Ancient Black Sea region]. 9. P. 342–348. [In Russian].
- Nikolaiev, M. I. (2017). *Ahoronomy ellinistychnoi Olvii* [Agoronomes of Hellenistic Olbia]. *Istoriia torhivli, podatkov ta myta*. [History of trade, taxes and duties]. Dnipro, № 1 (15). P.12–30. [In Ukrainian].
- Nikolaev, N. I. (2018). *Kriticheskie zametki k monografii V.P. Jajlenko «Istorija i jepigrafika Ol'vii, Hersonesa i Bospora VII v. do n.je. – VII v. n.je.»*. [Critical notes to the monograph by V.P. Yailenko “History and epigraphy of Olbia, Chersonesos and the Bosphorus of the 7th century. BC – VII century. AD «]. *Eminak. Naukovyi shchokvartalnyk*. 22-1. P. 155–159. [In Russian].
- Nikolaiev, M. (2020). *Khronolohiia olviiskykh «borysfeniv»* [Chronology of the Olbia «Borysphenes»]. *Ukrainskyi numizmatychnyi shchorichnyk [The Ukrainian Numismatic Annual, Issue 4].P.* [In Ukrainian].
- Nikolaiev, M. I. (2021). *Olviia i Zopyrion: nove istorychne dzherelo*. [Olbia & Zopyrion. A new Historical Source]. *Tezy Mizhnarodnoho fakhovoho seminaru ‘Problemy i perspektyvy antychnoi numizmatyky na terenakh Pivdenno-Skhidoi Yevropy’, prysviachenoho pamiaty V. O. Anokhina, 26 veresnia 2019 roku*. *Medzhybizh* 12–15. [In Ukrainian].
- Orlyk, V. & Kocur, V. & Cyganenko, L. (2020). *Klad ol'vijskih monet «borysfenov» najdennyj v Gorodishhenskom rajone Cherkasskoj oblasti vesnoj 2018 goda*. [A treasure of Olivian coins “Borysphenes” found in the Gorodishchensky district of Cherkasy region in the spring of 2018]. *Acta Archaeologica Lodziensia* nr 65. S. 37–48. [In Russian].
- Orlyk, V. M. (2018). *Skarb olviiskykh «borysfeniv» iz s. Yaselka Ochakivskoho raionu Mykolajivskoi oblasti*. [The Treasure of the Olbia “borysfens” from Yaselka Village of Ochakiv District Mykolayiv Region]. *V Mizhnarodna naukova konferentsiia Aktualni problemy numizmatyky u systemi spetsialnykh haluzei istorychnoi nauky. Tezy dopovidei*. 21–22 chervnia 2018 r. *Medzhybizh – Pereiaslav-Khmelnitskyi – Kropyvnytskyi – Kyiv*. 2018. S. 13–14. [In Ukrainian].

- Otreshko, V. M. (1982). *Iz istorii Olviiskoho polisu v IV ct. do n.e.* [From the history of the Olbia polis in the IV century. B. C.]. *Arkheolohiia. Archeology.* 41. P. 34–46. [In Ukrainian].
- Otreshko, V. M. (2009). *Protogen: razmyshlenija k probleme* [Protogen: Reflections on the Problem]. *Ol'vijskie drevnosti : sb. nauch. tr. pamjati Valerija Mihajlovicha Otreshko (1949–1999)* [Olbian antiquities.]; red.-sost.: Bujskih S. B., Lysenko L. A. [In Russian].
- Fateev, O. V. (2014) *Bosporskij sled na skifskih perepravah cherez Dnepr* [Bosporus sign on the Scythian ferries on the Dnieper]. *Naukovi pratsi istorychnoho fakultetu Zaporizkoho natsionalnogo universytetu*, 2014, vyp. 41. S. 365–368. [In Russian].
- Fateev, O. V., Tret'jakov, Ju. Ju. (2012). *Klad ol'vijskih «borisfenov» iz Kapulovki* [Hoard of the Olbia «Borysphenes» from Kapulovka]. *Drevnosti Severnogo Prichernomor'ja III–II vv. do n. je.* [Antiquities of the Northern Black Sea Region III–II centuries. BC]. Tiraspol'. S. 183–191. [In Russian].
- Pivorovych, V. B. (2009). *Monety i skarby pivdnia Ukrainy* [Coins and treasures of the south of Ukraine]. Kherson. 180 [In Ukrainian, in Russian, in English].
- Ruban, V. V. (1978). *Iz istorii priol'vijskih poselenij pravoberezh'ja Bugskogo limana v IV–III vv. do n. je.* [From the history of the Olvian settlements on the right bank of the Bug estuary in the IV–III centuries. BC] v kn.: *Arheologicheskie issledovanija Severo-Zapadnogo Prichernomor'ja* [in the book: Archaeological research of the North-Western Black Sea region]. P. 65–83. [In Russian].
- Ruban, V. V., Uralov, V. N. (1978). *Ol'vijskie monety iz antichnyh sel'skohozjajstvennyh vill Bugskogo limana* [Olbian coins from antique agricultural villas of the Bug estuary]. *Vestnik drevnej istorii.* № 3. P.82–88. [In Russian].
- Ruban, V. V. (1985). *Problemy istoricheskogo razvitija Ol'vijskoj hory v IV–III vv. do n. je.* [Problems of the historical development of the Olbia chora in the IV–III centuries BC]. *Vestnik drevnej istorii.* № 1. P.26–46. [In Russian].
- Smirnov, A. I., Olejnichenko, E. V. (2011). *Klad ol'vijskih bronzovyh monet konca IV–nachala III veka do n. je. (predvaritel'nyj analiz)* [Hoard of Olbian bronze coins of the late 4th – early 3rd century BC e. (preliminary analysis).]. *Drevnee Prichernomor'e* [Ancient Black Sea region]. IX. P. 451–456. [In Russian].
- Shelov, D. B. (1982). *K istorii obrashhenija pantikapejskih mednyh monet.* [To the history of the circulation of Panticapaeian copper coins.]. *Numizmatika antichnogo Prichernomor'ja. Sbornik nauchnyh trudov.* [Numismatics of the Ancient Black Sea Region]. Otv. red. V. L. Janin. Kiev. P. 45–50. [In Russian].
- Stolba, V. F. (2019). *Images with Meaning: Early Hellenistic Coin Typology of Olbia Pontike.* *Advances in Ancient Black Sea Studies: Historiography, Archaeology and Religion.* Editors: V. Cojocar, L. Ruscu, T. Castelli and A-I. Pázsint. Cluj-Napoca. P. 523–541. [In English].

- Turovskij, E. Ja. (2015). *Aktual'nye voprosy numizmatiki Ol'vii (IV–III vv. do n. je.)*. [Actual issues of the numismatics of Olbia (IV – III centuries BC)]. *Problemy istorii, filologii, kul'tury*. [Problems of history, philology, culture]. № 1. S. 421–430. [In Russian].
- Zograf, A. N. (1951). *Antichnye monety* [Antique coins]. Moscow. [In Russian].
- Frolova, N. A. & Abramzon, M. G. (2005). *Monety Ol'vii v sobranii Gosudarstvennogo istoricheskogo muzeja: katalog*. [Coins of Olbia in the collection of the State Historical Museum: catalogue]. Moscow. 360 s [In Russian].
- Vinogradov, Ju. G. (1989). *Politicheskaja istorija Ol'vijskogo polisa VII–I vv. do n. je.* [The political history of the Olbia policy of the 7th-1st BC.]. Moscow: [In Russian].
- Vinogradov, Ju. A. (2006). *Schastlivyj gorod v vojne. Voennaja istorija Ol'vii Pontijskoj (VI v. do n. je. – IV v. n. je.)* [Happy city at war. Military history of Pontic Olbia (VI century BC – IV century AD)]. SPb. 256 p. [In Russian].
- IPE I²* – Latishev B. *Inscriptiones antiquae orae septentrionalis Ponti Euxini Graecae et Latinae*. Petropolis, 1885–1916. [In Latin].